

marife

dini araştırmalar dergisi
Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 23 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2023

Endülüs Emevîleri Döneminde Hâciblik Kurumu

Institution of Hajib in the Caliphate of Cordoba

Sema Taş

Bağımsız Araştırmacı

Independent Researcher

Konya / Türkiye

tassema1995@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0001-8431-9112>

Ali Dadan*

Doç. Dr., NEÜ Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı

Assoc. Prof., Necmettin Erbakan University, Ahmet Kelesoglu Faculty of Theology, Department of Islamic History

Konya / Türkiye

alidadan@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-3860-0389>

* Corresponding Author / Sorumlu Yazar

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1268212

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 20.03.2023

Accepted / Kabul Tarihi: 17.05.2023

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2023

Cite as / Atıf: Taş, Sema – Dadan, Ali. "Endülüs Emevîleri Döneminde Hâciblik Kurumu". *Marife* 23/1 (2023) 53-79. <https://doi.org/10.33420/marife.1268212>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilmez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

Ethical Statement / Etik Beyan: * This study is derived from the master's thesis titled "Institution of Hajib in the Caliphate of Cordoba (756-1031)" conducted by Sema Taş at Necmettin Erbakan University Institute of Social Sciences in 2022 under the supervision of Associate Professor Ali Dadan. /Bu çalışma 2022 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Sema Taş tarafından Doç.Dr. Ali Dadan danışmanlığında "Endülüs Emevî Devletinde Hâciblik (756-1031)" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

e-ISSN: 2630-5550

<https://marife.org/tr/>

Endülüs Emevîleri Döneminde Hâciblik Kurum

Özet

Hâcib sözlükte birinin bir yere girmesine engel olan mânâsına gelirken terim anlamı olarak halifenin yanına bir kimsenin izinsiz girmesine engel olan kimse anlamına gelmektedir. Müslüman devletlerde bu mânâda kullanılmış olup günümüzde özel kalem müdürlüğüne denk bir yapıya sahiptir. Ancak Endülüs Emevî Devleti'nde hâcib kelimesinin kapsadığı alan değişerek başvezir anlamında kullanılmıştır. Endülüs Emevî Devleti 138/756-422/1031 yılları arasında hüküm sürmüş olup tarihte iz bırakan devletlerden biridir. Endülüs Emevî Devleti'nin idarî yapısında emîr/halifeden sonra gelmekte olan hâcib, o yıllarda doğuda hüküm süren Abbâsî Devleti'nin vezirlik sisteminden örnek alınarak oluşturulmuştur. Oradaki tefvîz vezirliğine denk gelmekte olup günümüzde ise başbakan mesabesinde bir kurum haline gelmiştir. Endülüs Emevî Devleti'nin kurulduğu ilk tarihten itibaren baktığımızda hâcibin var olduğu görülmektedir. Devletin kurucusu Abdurrahman b. Muâviye'nin emirliği süresince beş tane hâcib atamış olduğu bilinmektedir. Ancak bu dönemde hâciblik görevi henüz kurumsallaşmamış olup hâcibin vazifesi netleştirilmemiştir. Emîr II. Abdurrahman döneminde ise devletin idarî yapısı oluşturularak hâciblik bu dönemde kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. Vezirlere başkanlık etmek, toplantıları yönetmek, vezirler ile halife arasında iletişimi sağlamak gibi başlıca görevlere sahip olan hâcib önemli bir konuma sahip olmuştur. Kimi zaman bu mevkiye gelebilmek için vezirler yarışmıştır. Genellikle vezirler arasından seçilse de bazı durumlarda başka konumlardan kişilerin atandığı da olmuştur. Hâcibin görev yetkilerinin geniş olması bazı durumlarda tehlike arz etmesine de sebep olmuştur. Öyle ki Emîr Abdullah b. Muhammed, iki hâcibini de azlederek hâciblik mevkinin bir süre boş bırakmıştır. Yine halife III. Abdurrahman hâcibleri Bedr b. Ahmed ve Mûsâ b. Muhammed b. Hudayr'ın vefat etmesiyle birlikte bir daha hâcib olarak kimseyi tayin etmemiştir. Dolayısıyla bu mevki halifeliliğinin sonuna kadar yaklaşık otuz yıl boyunca boş kalmıştır. Yine hâcibin yetkisinin geniş olması bazı durumlarda halifenin de arka planda kalmasına neden olmuştur. Kaynaklar da Âmirîler dönemi olarak da adlandırılan dönemde hâcib İbn Ebû Âmir ve oğulları hâciblik vazifesine sahip olmuşlar ve bu da yaklaşık otuz yıl sürmüştür. Halife II. Hişâm'ın henüz çocuk yaşta tahta geçmiş olması Âmirîler'in halifenin yetkilerini onun adına kullanmasına sebep olmuştur. Halifelik unvanı hariç adeta halife gibi davranmışlardır.

Hâcib olarak seçilen kişilerde birtakım özellikler bulunmaktadır. İlk olarak bu göreve her zaman tek kişi getirilmiş olup aynı anda iki kişi görevlendirilmemiştir. Buna rağmen vezirlerin sayısı ise hep birden fazla olmuştur. Yine hâcibler çoğu zaman mevâlî ailelerden seçilmiştir. Bu mevâlî aileler Benû Ümeyye ailesinin azatlı köleleri olup Endülüs'ün fethi esnasında veya daha sonra buraya yerleşen ailelerden oluşmaktadır. Benû Muğîs, Benû Abde, Benû Şüheyd ve Benû Hudayr gibi aileler bilinen en meşhur mevâlî ailelerdendir. Bu aileler ayrıca hâciblikten başka idarî görevlere de atanmışlardır. Yine nesep olarak mevâliden sonra araplar çoğunlukta olmak üzere Berberî ve Saklebilerden de hâcib tayin edilenler olmuştur. Hâciblerde çoğunlukla babadan oğula geçmiş bir sistem de olduğu söylenebilir. Örneğin Abdülvâhid b. Muğîs'den sonra oğulları Abdülmelik ve Abdülkerîm hâcib olarak atanmışlardır. Yine Âmirî ailesi de aynı şekilde olup İbn Ebû Âmir'den sonra oğulları Abdülmelik ve Abdurrahman bu göreve getirilmişlerdir.

Bu çalışmamızda Endülüs Emevî Devleti'nde önemli bir yer tutan hâciblik kurumunu aydınlatmaya çalıştık. Oldukça geniş yetkilere sahip olan bu kurum devlette etkin bir konuma sahip olmuştur. Çalışmamızda ayrıca bu dönemde hâciblik görevine atananları da tespit ederek her birinden kısaca söz ettik. Bu çalışma ile Endülüs Emevî Devleti'nin idarî yapısını bir parça aydınlatmayı amaçladık.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Hâcib, Endülüs, Emevîler, Yönetim.

Institution of Hajib in the Caliphate of Cordoba

Summary

While Hâjib means to prevent someone from entering a place in the dictionary, the term means someone who prevents someone from entering the presence of the caliph without permission. It has been used in this sense in Muslim states and today it has a structure equivalent to the directorate of the private pen. However, in the Umayyad State of Andalusia, the area covered by the word hajib was changed and used in the sense of chief vezir. The Andalusian Umayyad State ruled between 756-1031 and is one of the states that left a mark in history. Hajib, who came after the emir/caliph in the administrative structure of the Andalusian Umayyad State, was formed by taking the example of the vezir system of the Abbâsîd State, which ruled in the east in those years. It coincides with the vezirate of tawfîz there, and today it

has become an institution in the rank of prime minister. When we look at the first date of the establishment of the Andalusian Umayyad State, it is seen that the hacib existed. It is known that Abdurrahman b. Muaviye, the founder of the state, appointed five Hajibs during his emirate. However, in this period, the duty of the hacib was not yet institutionalized and the duty of the hajib was not clarified. During the reign of Emir II. Abdurrahman, the administrative structure of the state was created and the concept of hajib gained an institutional structure in this period. Hajib, who had the main duties of presiding the viziers, managing the meetings, providing communication between the viziers and the caliph, had an important position. Sometimes the viziers competed to reach this position. Generally, the hajib was chosen from among the viziers, but in some cases, people from other positions were appointed. The fact that the duty powers of the hajib were wide also caused it to pose a danger in some cases. So much so that Emir Abdullah b. Muhammad dismissed both of his hajibs and left the position of hajib vacant for a while. Again, Caliph III. Abdurrahman did not appoint anyone as a hajib again after the death of his hajibs, Badr b. Ahmed and Musa b. Muhammad b. Hudayr. Therefore, this post remained vacant for about thirty years until the end of his caliphate. Again, the wide authority of the hajib caused the caliph to remain in the background in some cases. In the period also known as the Âmirî period in the sources, hajib Ibn Ebû Âmir and his sons had the duty of hajib and this lasted for about thirty years. Caliph II. Hisham's accession to the throne at a young age caused the Âmirîs to use the caliph's powers on his behalf. Except for the title of caliphate, they behaved almost like caliphs. The people chosen as Hajib also have some characteristics. First of all, only one person has always been appointed to this task, and not two people have been appointed at the same time. Despite this, the number of viziers has always been more than one. Again, the hajibs were often chosen from the mawâlî families. These mawâlî families are the freed slaves of the Benu Umayy family and consist of families that settled here during or after the conquest of Andalusia. Families such as Benû Muğîs, Benû Abde, Benû Şüheyd and Benû Hudayr are among the most famous mawâlî families. These families were also appointed to administrative duties other than the hajib. Again, in terms of lineage, after the mawâlî, there were those who were appointed as hajib from the Berber and Saklebis, with the Arabs being the majority. It can be said that there was a system mostly passed down from father to son in the Hajibs. For example, after Abdulvahid b. Muğîs, his sons Abdülmelik and Abdülkerîm were appointed as hajib. Again, the Amiri family was in the same way, and after Ibn Abu Amir, his sons Abdülmelik and Abdurrahman were appointed to this position.

In this study, we tried to illuminate the institution of hajib, which had an important place in the Andalusian Umayyad State. This institution, which has quite wide powers, has had an active position in the state. In our study, we also identified those who were appointed to the duty of hajib in this period and briefly talked about each of them. With this study, we aimed to illuminate the administrative structure of the Andalusian Umayyad State.

Keywords: Islamic History, Hajib, Andalusia, Umayyads, Governance.

Giriş

Çalışmamız Endülüs Emevî Devleti'nin 139/756-422/1031 yılları arasında Endülüs'e hâkim olduğu dönemi kapsamaktadır. Müslümanlar, İber Yarımadası'na ilk olarak 93/711 yılında başlayan fetihlerle gelmiş olup 897/1492 senesine kadar burada hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu süreçte birçok sosyal, siyasî, idarî ve kültürel hadiseyle karşılaşan yarımada, büyük bir medeniyetin ana vatani haline gelmiştir. Endülüs Emevîleri tarafından inşa edilen bu medeniyet, gerek idarî gerek kültürel birçok alanı kapsamaktadır. Çalışmamızın konusu da idarî alanlardan biri olan hâciblik kurumudur. Bu kurum, Endülüs Emevî Devleti'nde emîr/halifeden sonra gelen idarî bir görevli olup başvezir mesabesinde dir. Çalışmamızda, Endülüs Emevî idaresinde oldukça etkili bir yere sahip olan hâciblik kurumunun bu dönemde ortaya çıkışı, kurumsallaşması ve etki alanı incelenecektir. Ayrıca hâcib olarak göreve getirilenlere de kısaca değinerek konunun önemi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

İslâm tarihi kaynakları incelendiğinde hâciblik kurumunun belirli bir başlık

altında ele alınmadığı, dağınık bir şekilde kaynaklarda yer aldığı görülmektedir. Bu dönemde görev yapan hâciblerin hayatına dair bilgiler de yine bu dağınık halde bulunan kayıtlar içerisinde derlenmiştir. İbnü'l-Ebbâr *Hulletü's-Siyerâ* kitabında İshâ b. Ahmed b. Muhammed er-Râzî'nin *el-Hüccâb li'l-Hulefâ'i bi'l-Endelüs* adını verdiği Endülüs'te göreve getirilen hâcibler hakkında yazmış olduğu müstakil bir kitaptan bahsetmektedir.¹ Ancak günümüze ulaşmayan bu kitap dışında o dönemdeki hâcibler hakkında müstakil bir kitap bulunmamaktadır. Kitap günümüze ulaşmış olsaydı muhtemelen bu alanda büyük bir boşluğu doldurmuş olacaktı.

1. Hâcib Kavramı

Hâcib kelimesi, ism-i fail olup kökeni حجب fiilidir. Bu fiil sözlükte, engellemek, araya girmek anlamlarına gelmektedir.² Dolayısıyla hâcib kelimesi de bir kişinin bir yere girmesini engelleyen kimse mânâsındadır. Terim anlamı olarak da hükümdarın kapısını koruyan ve onun huzuruna girmek isteyenler adına hükümdardan izin alan kimse demektir.³ Başlangıçta bu mânâda kullanılsa da zamanla her bölgede farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu kelime yerine *kapıcı*, *mabeynci*, *perdeci* ve *kapug il başı* ifadeleri de geçmektedir.⁴ Yine hâcib kelimesi ile aynı kökten olan *istihcâb* kelimesi de bir kimseyi kapıcı veya perdeci edinmek anlamına gelmektedir.⁵

Arap dilbilimcilerinden biri olan Râgıb el-İsfahânî kaleme almış olduğu Müfredâtü'lfâzi'l-Kur'ân'da hâcib kelimesinin kökenini incelerken bir tespitte bulunmuştur. Buna göre aynı kökten olan ve kaş manasına gelen haciban kelimesi ile hâcib kelimesi arasında bir bağlantı vardır. Hâcibin görevi sultanın kapısını koruyarak onun yanına girmek isteyenleri engellediği gibi kaşların görevi de gözleri dış etkenlerden korumaktır. Dolayısıyla ikisi de bir şeyi engellemek manasında bu şekilde adlandırılmışlardır.⁶

Anlamı bu şekilde olan hâcib kelimesi eski İslâm devletlerinde sadrazam, vezir, mabeynci vb. görevliler için kullanılmıştır. Günümüzde bu vazifenin karşılığı sekreterlik veya özel kalem müdürlüğü olduğu söylenebilir.⁷ Bu görevin İslâm devletlerindeki geçişini incelediğimizde ilk dönemden itibaren ismi geçmektedir. Ancak Asr-ı Saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde bu görev için birtakım kimselerin ismi geçse de bir kurum şeklinde olmayıp bazı durumlarda karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ailesiyle meşgul bulunmadığı zamanlarda kendisi

¹ Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh el-Kudâî İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, thk. Hüseyin Münis (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1985), 1/138.

² Ebû Abdîrrahman b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî Halîl b. Ahmed, *Kitabu'l-ayn muratteba ala hurufi'l-mu'cem*, ed. Abdulhamîd Hendâvî (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1/286.

³ Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, ed. Ahmet Haydar Âmir (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 1/298.

⁴ D. Sourdel, "Hadjib" (Leiden-London: The Encyclopaedia of Islam, 1986), 3/45; Abdülkadir Özcan, "Kapıcı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/345.

⁵ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsü'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/341.

⁶ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü'lfâzi'l-Kur'ân*, ed. Safvan Adnân Dâvûdî (Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şamiye, 1992), 220.

⁷ Ali Hatalmış, "İslâm'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevali", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013), 157.

ile halk arasındaki perdeyi kaldırdığı ancak kendi özel işiyle meşgul olduğunda bir kapıcı edindiği rivayet edilmektedir.⁸ Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de hâcib olarak kaynaklarda bazı isimler yer alsa da Hz. Ömer'in valileri tayin ederken onlardan hâcib edinmemelerini istemesi o dönemde hâcib bulundurmanın uygun görülmediğini göstermektedir.⁹ Nitekim bir rivayete göre Halife Hz. Ömer Şam valisi olarak görevlendirilmiş olan Muâviye'nin kapıcı edindiğini görmüş ve bunun ihtiyaç olduğunu öğrenince "Bundan sizi ne men ederim ne de bunu size emrederim!" demiştir.¹⁰ Buradan da anlaşılmaktadır ki hâcib bu dönemde var olmamakla birlikte ihtiyaç halinde görevlendirilmiştir. Onun İslâm devletlerinde kurumsal olarak ortaya çıkışı Emevî Devleti döneminde olmuştur.

Emevî Devleti'nin bu kuruma neden ihtiyaç duyduğuna dair birtakım sebepler sayılmıştır. Bu sebepler ise kendilerinden önceki Hulefâ-yi Râşidîn döneminde üç halifenin de suikast sonucu şehit olmaları, yeni fetihler ile birlikte nüfusun artması ve dolayısıyla halifenin sürekli meşgul edilmesidir. Ayrıca o dönemde hüküm süren Bizans ve Sâsâni Devletleri'nin saray hayatlarından etkilenerek saray yaşantısının Emevîler de başlamış olması da bir etkidir. Nitekim Emevîler bu vesileyle oradaki yönetim anlayışından da etkilenmişlerdir.¹¹

Bu şekilde İslâm devletlerinde kurumsal bir yapıya kavuşan hâciblik daha sonra Abbâsîler'de de mevcudiyeti devam etmiş olup bu dönemde sayıları 500 hatta 700'ü bulduğu olmuştur. Halifenin güvenini kazanmış olan hâcibler Abbâsî Devleti'nde önemli bir mevkiye sahip olmuşlardır.¹²

2. Hâciblik Kurumunun Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Endülüs Emevî Devleti'nde kuruluşun itibaren kurumsal bir yapıda olmasa da hâcib olarak görevlendirilenler olmuştur. Ancak burada bahsedilen hâcib yukarıda bahsetmiş olduğumuz Emevî ve Abbâsî Devletleri'ndeki hâcibten farklıdır. Orada hâcibler halife ile halk arasında aracılık görevi yaparken Endülüs'te başvezir anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla kelimenin kullanıldığı anlam değişmiş olup Endülüs'te halifeden sonra gelen idareci olarak adlandırılmıştır. Günümüzde bu görevin karşılığının başbakan olduğu söylenebilir.

139/756 yılında Endülüs Emevî Devleti'ni kuran Abdurrahman b. Muâviye kendisine bir hâcib tayin etmiş olup emirliğinin sonuna dek beş kişiyi hâcibi olarak görevlendirmiştir.¹³ Ancak bu dönemde tayin edilen hâciblerin görevlerinin sınırları belirlenmemiş olup henüz bir kurum olarak bahsetmek mümkün değildir. O

⁸ Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 103.

⁹ Ebû Yûsuf, *Kitabü'l-Haraç*, çev. Ali Özek (İstanbul: Özek Yayınları, 1973), 191.

¹⁰ Kettânî, *et-Teratibü'l-İdariyye*, 105.

¹¹ Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 110-111; İbrahim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyet Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019), 132.

¹² M.Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, ed. Orhan F. Köprülü (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1983), 288.

¹³ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. G.S. Colin - E. Lévi-Provençal (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 2/48. İbn İzârî bu kişilerin sırasıyla Temmâm b. Alkame, Yûsuf b. Buht, Abdülkerîm b. Mehrân, Abdülhamîd b. Muğîs, ve Mansûr Fettâh olduğunu kaydetmiştir.

dönemde göreve getirilenler daha çok komutan olarak ordunun başında yer almışlardır. Örneğin Abdurrahman b. Muâviye Temmâm b. Alkame ve Yûsuf b. Buht'u bu şekilde birçok sefere göndermiştir.

139/756 yılından 207/822 yılına kadar hâciblik vazifesi yukarıda anlatılan şekilde devam etmiş olup devletin başına geçen emîrler hâcib tayin etmişlerse de kurumsal anlamda bir tayin değildir. Ancak 207/822 yılında dönemin emîri olan II. Abdurrahman, idarî kurumlarda düzenlemeye giderek, bazı değişiklikler yapmıştır. Bunlardan biri de atanan hâciblerin kurumsal bir yapıya kavuşmasıdır. Öncelikle vezirleri belirli işlerin başına getirmiş, her veziri bir iş ile görevlendirmiştir. Daha sonra bu vezirlerin başına da hâcib tayin etmiş böylece hâcib halifeden sonra en yetkili kişi olmuştur.¹⁴ Bu yeni haliyle Abbâsîler'de ki vezirler ile aynı konuma gelen hâcib protokol memurluğundan çıkarılmıştır.¹⁵ II. Abdurrahman devrinde kurumsal bir yapıya kavuşan hâciblik görevi âdeti herkesin gelmek istediği bir görev olmuş ve bu nedenle yöneticiler arasında rekabet de yaşanmıştır. Örneğin o dönemde Abdülkerîm b. Muğîs hâcib iken vefat etmiş ve bu makam boş kalmıştır. Dolayısıyla vezirler arasında bu mevkiye getirilmek için bir yarış başlamış ve bu da bir süre II. Abdurrahman'ın hâcib olarak kimseyi atamamasına neden olmuştur.¹⁶

Daha sonraki dönemlerde bazı emîr ve halifelerin de bu makamı boş bıraktığı görülmektedir. İlk olarak Emîr Muhammed b. Abdurrahman, Îsâ b. Hasen b. Ebî Abde'yi hâcib olarak tayin etmiş, ancak daha sonra onun vazifesinin sona ermesiyle birlikte kimseyi atamamıştır. Hâcibin görevlerini veziri Hâşim b. Abdülazîz yerine getirmiştir.¹⁷ Yine Emîr Abdullah b. Muhammed döneminde de hâcib Saîd b. Muhammed es-Selîm azledilerek tekrar bir tayin yapılmamıştır.¹⁸ Halife III. Abdurrahman döneminde ise bu makam yaklaşık otuz yıl boş bırakılmıştır. O dönemde önce Bedr b. Ahmed hâcib olarak görev yapmış olup vefatıyla birlikte Mûsâ b. Muhammed b. Nusayr hâcib tayin edilmiştir. Ancak Mûsâ'nın da vefat etmesi ile halife bu göreve tekrar birini getirmemiştir.¹⁹

Lüzum eden haller nedeniyle bazı dönemlerde boş bırakılan hâciblik makamı II. Hişâm'ın 366/976 yılında tahta çıkmasıyla birlikte başka bir seviyeye geçmiştir. Çünkü halife ilân edilen II. Hişâm daha çocuk yaşta tahta geçmişti. Bu da hâcibin yönetimde söz sahibi olmasına yol açmıştır. Bu dönemde ön plana çıkan Âmirî ailesinden İbn Ebû Âmir hâciblik görevine getirilince halife unvanı hariç bütün yetkilere sahip olmuştur. İbn Ebû Âmir'den sonra bu makama sırasıyla oğlu Abdülmelik b. Mansûr ve Abdurrahman b. Mansûr geçmiş olup hâcib unvanı uzun bir süre bu ailede kalmıştır.²⁰

¹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 1/487.

¹⁵ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 125.

¹⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Ömer İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu ifitâhi'l-Endelüs* (Kahire: Dâru'l-Kitabi'l-Misriyye, 1989), 78.

¹⁷ Sâlim Abdullah el-Halef, *Nazmü hükmi'l Emevîyyîn ve rusûmihim fi'l-Endelüs* (Medînetü'l-Münevvere: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 2003), 1/419.

¹⁸ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/151.

¹⁹ Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh el-Kudâî İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, thk. Hüseyin Mûnis (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1985), 2/233.

²⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 126.

Sonuç olarak devletin kurulduğu ilk yıldan itibaren var olan hâciblik görevi II. Abdurrahman ile birlikte kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. Sonrasında bazen bu makam boş bırakılsa da bazen de halifenin yerine hareket eden bir konum haline gelmiştir.

3. Hâcibin Tayin Edilmesi ve Özellikleri

Hâcib olarak atanacak kişilerde nasıl kriterler arandığı konusunda belirli bir düzenleme yapılmamıştır. Devletin kurucusu olan Abdurrahman b. Muâviye'nin hâcib tayin ettiği kişileri güvendiği insanlar arasından seçmiş olduğu belirtilmektedir. Nitekim Endülüs'e girmesinde Abdurrahman b. Muâviye'ye yardım eden ve bu süreçte kendisine sadık olan kişiler devlet kurulduktan sonra birtakım mevkilere getirilmişlerdir. Örneğin hâciblerinden olan Temmâm b. Alkame ve Yûsuf b. Buht bahsettiğimiz bu süreçte Abdurrahman b. Muâviye'ye yardımcı olmuşlardır. Abdurrahman b. Muâviye'den sonra göreve gelen emîrlere baktığımızda da belirli bir kıstasın olmadığı görülmektedir. Emîrlere çoğunlukla kendilerinden önceki dönemde hâcib olan kişileri aynı görevde bırakmışlardır. Yani babalarının hâciblerini kendilerine de hâcib tayin etmişler, onları değiştirme yoluna gitmemişlerdir. Bu bakımdan hâciblerin öncelikle güvenilir ve daha önce yönetimde yer almış kişiler arasından seçilmiş olduğunu söyleyebiliriz.²¹ Hâcibler genellikle vezirler arasından seçilmiş olup bazı istisnalar da olmuştur. Örneğin Süfyân b. Abdirabbih haznedâr iken emîr II. Abdurrahman tarafından hâciblik görevine getirilmiştir.²²

Hâcib olarak göreve getirilen kişilerin neseblerini incelediğimizde ise birçok ırktan insanın bu göreve getirildiğini söyleyebiliriz. Zaten Endülüs Emevî Devleti çeşitli etnik unsurların barındığı bir devlet olup kozmopolit bir yapıya sahipti. Başta Araplar ve Berberîler olmak üzere Saklebîler, Siyahîler, Müvelledûn devlette yaşayan etnik unsurlardandır. Bir de toplumda mevâlîler bulunmaktaydı ki bunlar da köle iken efendileri tarafından azat edilmiş olan ve Arap olmayan müslümanlardır. Endülüs'te yaşayan mevâlîler ise Emevî hanedanı tarafından azat edilmiş kişiler olup hanedana bağlılıklarıyla bilinirlerdi. Bu çeşitli gruplar arasından diğer etnik unsurlardan da hâciblik görevine getirilenler olsa da hâciblerin çoğunluğu mevâlî idi. Endülüs'te meşhur birçok mevâlî aile vardı. Bunlar Benû Muğîs, Benû Abde, Benû Hudayr ve Benû Şüheyd gibi ailelerdir. Bu ailelerden bazıları devletin kurulmasından önce buraya gelmiş iken bazıları da Endülüs'ün fethi esnasında buraya yerleşmişlerdir. Örneğin Benû Muğîs ailesinin atası Muğîs er-Rûmî komutan Târik b. Ziyâd ile birlikte Endülüs'ün fethine katılmıştır. Kurtuba şehrinin fatihi olarak bilinen Muğîs er-Rûmî fethin ardından Endülüs'e yerleşmiştir.²³

Yukarıda verilen bilgilerle birlikte şunu da söyleyebiliriz ki Doğu Emevî Devleti'nde takip edilmiş olan Arabiye politikası burada görülmemektedir. Emevî Devleti'nde uygulanan bu politikaya göre Araplar diğer ırklara üstün tutulmuş olup devlet kademelerinde tercih edilmişlerdir. Ancak Endülüs'te kadrolara tayin edilenlerin

²¹ Kudûr Vehrânî, *el-hicâbetü bi'l-endlüsü fi'l-ahdi'l-Emeviyye* (Cezayir: Câmiat'ü Vehrân, 2007), 92.

²² İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*, 78.

²³ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî, *Nefhu't-tib min ğusni'l-endlüsü'r-ratib*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1997), 3/12.

çoğunluğu mevâlî olmuştur. Mevâlî, Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'e girmesine yardım etmiş olup daha sonra da devletin kurulmasında da destek vermiştir. Abdurrahman b. Muâviye'de kendisine yardım eden bu insanları unutmamış devlet kurulduktan sonra onlara çeşitli görevlendirmeler vermiştir. Devletin ilk dönemlerinde durum böyle iken halife III. Abdurrahman'da başka bir sebepten dolayı Arapçılık politikası gütmemiştir. O, Endülüslülere Endülüslülük şuurunu benimsetmek istemiş, halkın çeşitli etnik unsurlara ayrışmasını önlemeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla devlet kademelerinde Araplardan ziyade birçok ırktan insanı görevlendirmiştir.²⁴

Mevâlîler dışında Arap, Berberî ve Saklebîler'den de göreve getirilenler olmuştur. Örneğin yukarıda bahsettiğimiz Süfyân b. Abdirabbih, Berberî olup Masmûde kabilesine mensuptur.²⁵ Yine II. Hakem ve II. Hişâm dönemlerinde hâcib olan Ca'fer b. Osman el-Mushaffî'de Berberîlerdendir. Saklebîlerden ise Ca'fer b. Abdurrahman hâciblik görevine getirilmiş olup II. Hakem döneminde görev yapmıştır. II. Hişâm'ın hâcibi olarak göreve getirilen Âmirî ailesi ise Arap bir aileye mensuptur.

Hâciblerin çoğunlukla aynı ailelerden olduğu ve babadan oğula geçtiği de söylenebilir. Örneğin Muğîs ailesinde ilk olarak Abdülvâhid b. Muğîs görevlendirilmişken daha sonra onun vefatıyla birlikte hâciblik görevine oğulları getirilmiştir. Aynı şekilde İbn Ebû Âmir, II. Hişâm'ın hâcibi iken yerine oğlunu veliaht tayin etmiştir.

4. Hâcibin Protokoldeki Yeri

Devlet yönetiminde halifeden sonra yer alan hâcib, resmî toplantı, elçi kabulü ve bayram gibi önemli günlerde daima halifenin yanında yer almıştır. Kaynaklarda verilen bilgiye göre III. Abdurrahman'ın Endülüs Devleti'nin halifesi olduğu dönemde 320/932 senesinde yabancı bir heyet kabul edilmiştir. Bu heyetin kabulü esnasında halifenin yanında oğulları, hâcib ve vezirler yer almıştır.²⁶ Yine aynı şekilde Halife Hakem b. Abdurrahman döneminde de birtakım elçi kabulleri olmuştur. 360/971 yılında Kurtuba'ya gelen heyet halifenin huzuruna çıkarılmıştır. Halifenin sağında hâcibi yer alırken vezirler ve diğer görevliler de konumlarına göre sıralanmışlardır.²⁷ Bayramlarda da halifenin bayramını kutlamak için törenler düzenlenmiş olup bu törenlerde de halife tahtında oturmuş, hâcib ve diğer görevliler de yanında yer almışlardır. Nitekim yine Hakem b. Abdurrahman döneminde kurban bayramı töreninde hâcibi Ca'fer b. Osman, halifenin sağında yer almıştır.²⁸

Hâcibler konumları gereği vezir ile halifenin arasındaki iletişimi de sağladıklarından devlet işleri görüşüleceği vakit hâcib vezirlerin adına halife ile konuşan kişi olmuştur. Ayrıca halifenin huzuruna vardıklarında ilk olarak hâcib halifeyi selamlar, daha sonra vezirler halife ile selamlaşmışlardır.²⁹

²⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 19.

²⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmet b. Saïd el-Endelüsî İbn Hazm, *Cemheratu ensâbi'l-Arab* (Kahire: Şirketü Nevâbiği'l-Fiker, 2009), 500.

²⁶ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî, *Nefu't-tîb min ğusni'l-Endelüsü'r-ratîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1997), 1/367.

²⁷ Vehrânî, *el-hicâbetü bi'l-endelüsü fi'l-ahdi'l-Emevîyye*, 124.

²⁸ Vehrânî, *el-hicâbetü bi'l-endelüsü fi'l-ahdi'l-Emevîyye*, 126-127.

²⁹ Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1988), 1/275.

Emîr II. Abdurrahman'ın getirdiği düzenlemeye göre vezirler devlet işlerini görüşmek için her gün sarayda toplanmışlardır. Bu toplantılarda her bir vezirin oturacağı yer belirlenmiştir. Bu belirleme yerine getirmiş oldukları vazifelerinin mahiyetlerine göre ve soylarına göre yapılmıştır. Hâcibin konumu da diğer bütün vezirlerden yüksek kabul edilmiş olduğundan vezirlere göre farklı bir ayrıcalığa sahip olmuştur. Her bir vezirin oturduğu minder keten kumaştan yapılmış iken hâcibin minderi saf ipekten yapılmıştır ve bu minder diğer minderlerden daha yüksekte konumlandırılmıştır.³⁰ Diğer vezirlerin oturdukları minderler de konumlarına göre belirlenmiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz duruma göre kimi zaman vezirlerin nesebi daha çok ön plana çıkmış olup buna göre oturma düzeni ayarlandığı da olmuştur. Nitekim bizden bahsedeceğimiz olay da bunu kanıtlar niteliktedir. III. Abdurrahman döneminde hâcib olarak görevlendirilen Mûsâ b. Muhammed b. Hudayr³¹, Emîr Abdullah döneminde vezir olarak görev yapmıştır. Emîr Abdullah zamanında Şamlı mevâlîler idarî makamlara getirilmekte olup Beledlilerden üstün tutulmaktaydı. Bu tutum Emîr Abdullah'ın babası döneminden itibaren var olagelmıştır. Emîr Muhammed b. Abdurrahman, Şamlı mevâlîleri diğerlerine tercih etmiştir. Emîr Abdullah döneminde de bu devam etmiş olup vezir olarak atanan Mûsâ b. Muhammed b. Hudayr da Şamlı mevâlîlerden olduğundan dolayı minderi daha yüksekte yer almıştı. O, Benû Hudayr ailesine mensuptu ve bu aile de doğudaki Emevî ailesinin mevâlîsi idi. Yine aynı dönemde vezir olarak atan İsâ b. Ebî Abde'nin soyu ise Benû Abde ailesine dayanmaktaydı. Bu aile Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik'in mevâlîsi olan Muğîs er-Rûmî'nin mevâlîsiydi. Muğîs er-Rûmî'de Endülüs'ün fethi ile birlikte buraya yerleşmişti. Bundan dolayı da Ebû Abde ailesi beledlilerden kabul edilmiştir. Dolayısıyla minderi Mûsâ b. Muhammed b. Hudayr'dan daha alçakta yer almıştır. İsâ b. Ebî Abde bu durumdan rahatsız olmuş ve buna itiraz etmiştir. Ancak Emîr Abdullah bu itirazı kabul etmeyerek babasından kalan bu geleneği sürdürmeye devam etmiştir. Hâlbuki İsâ'nın babası Ahmed b. Ebî Abde, Emîr Abdullah'ın önemli komutanlarından biriydi. Ancak burada ehliyet ve liyakatten ziyade nesebe dayalı bir oturma düzeni oluşturulmuştur.³²

Halife II. Hişâm döneminde de hâcibin minderi vezirlerinkinden daha yüksekte yer almaya devam etmekteydi. Bu dönemde hâciblik ile görevlendirilen Ca'fer el-Mushafî, vezirlerin muhabbetini kazanmak için bu durumu değiştirmiştir. Minderinin kumaşını ipek yerine diğerleri gibi keten yapan hâcib, yüksekliğini de vezirlerinki ile aynı seviyeye getirmiştir.³³

5. Hâcibin Görevleri

Endülüs Emevî Devleti'nin kurulduğu andan itibaren var olduğu bilinen hâcibin kurumsallaşması II. Abdurrahman dönemine denk geldiğini yukarıda ifade

³⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Bessâm eş-Şenterîni İbn Bessâm, *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezîre* (Libya-Tunus: Dâru'l-Arabiyyetü'l-Küttâb, 1979), 7/59.

³¹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1997, 1/356.

³² İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/120-121.

³³ İbn Bessâm, *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, 7/59.

etmiştik. Bu kurumun görevleri ise zamanla değişiklik göstermiştir. İlk zamanlarda daha çok komutan olarak savaşlara gönderilen hâciblere daha sonra birçok görev verilmiştir. II. Abdurrahman'ın bu kurumu oluştururken ve birtakım kurallar belirlerken Abbâsî Devleti'nden örnek aldığı kaydedilmektedir. Aynı dönemde hüküm süren Abbâsî Devleti'nin kurumları düzenli bir işleyişe sahipti. Örneğin, vezirlerin her gün sarayda devlet işlerini görüşmek için toplanması, her birine ayrı oda tahsis edilmesi ve bu odalarda işlerini yürütmeleri gibi idarî alanda oluşturulmuş bir düzenleri vardı. Endülüs emîri de bu düzeni örnek alarak Endülüs'te uygulamaya başlamıştır.³⁴

Abbâsîler'deki vezirlik kurumunu kısmen de olsa incelemek Endülüs'teki hâciblik kurumunun görevlerini net bir şekilde belirleyebilmemiz için önem arz etmektedir. Abbâsîler'de vezirlik ikiye ayrılmıştı. Bunlar tefvîz vezirliği ve tenfiz vezirleri olup yetkileri farklıdır. Konumuzu ilgilendiren kısım daha çok tefvîz vezirliği olup araştırmalarımız sonucu Endülüs'teki hâcibe tekâbül ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim tenfiz vezirleri de Endülüs'teki vezirler ile aynı konumda yer almaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse tenfiz vezirleri işleri yürütmekle görevli kişiler için kullanılmaktadır. Günümüzdeki bakanların da görev mâhiyeti ile aynı olup bu göreve getirilenler için dürüst, zeki ve kuvvetli hafızasının olması gibi birçok şart aranmaktadır. Onlar kendilerine verilen görevleri yerine getirmekle yükümlü olup başlarında tefvîz vezirleri bulunmaktadır.³⁵ Tefvîz veziri ise tam yetkili vezirdir. Halifeden sonra devlette en yetkili isim olan tefvîz veziri halife ile idareciler arasındaki iletişimi sağlamıştır. Görevleri arasında idareci tayin etmek veya azletmek, mezâlim mahkemelerinde başkanlık yapmak ve ordunun başında komutan olarak sefere çıkmak gibi birçok şey bulunmaktadır. Tefvîz veziri sadece bir tane olurken tenfiz vezirlerinin sayısı birden fazla olmuştur.³⁶ Bu bakımdan da Endülüs'teki hâcib ile benzerdir. Nitekim M. Fuat Köprülü de Endülüs'teki hâcibin doğudaki vezirliğe benzer olduğunu bildirmektedir. İfadesine göre Endülüs'te hâcibin mabeynci anlamından tamamen bağımsız, Şark-İslâm devletlerindeki vezirlik mânasında olduğunu, dolayısıyla mülkî idârenin başında bulunan, halifenin emri ile onun bütün yetkilerini temsil eden (nâib) ve askeri idareyi de yöneten bir konuma getirildiğini belirtmektedir.³⁷

Fransız oryantalist Levi Provençal de Abbâsîler'deki tefvîz veziri ile Endülüs'teki hâcibin birbirine benzediğini, görev mahiyetlerinin aynı olduğunu söylemektedir. Özellikle 206/822 yılından sonra yani II. Abdurrahman'ın emîr olarak devletin başına geçtiği andan itibaren bu şekilde olduğunu belirtmiştir. O iki görevlinin de halifenin yerine hükümet işlerini yönetmiş olduğundan ve orduyu doğrudan denetlediğinden bahsetmektedir.³⁸

Bütün bu ifadelere ek olarak Endülüs'te hâcibin görev alanının zamanla

³⁴ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 97.

³⁵ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Ahkâm-Sultaniye*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), 30-32; M. Ziyauddin Rayyis, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, çev. İbrahim Sarmış (İstanbul: Nehir Yayınları, 1995), 243-245.

³⁶ Mâverdî, *Ahkâm-Sultaniye*, 29-30.

³⁷ M. Fuad Köprülü, "Hâcib" (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 5/30.

³⁸ E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne Musulmane* (Paris: Maisonneuve & Larose, 1953), 3/19.

değişiklik gösterdiğini, devletin başından II. Abdurrahman'a kadar ki olan süreçte farklı, II. Abdurrahman'dan itibaren farklı olduğunu söyleyebiliriz. Bazı görevler dönemden döneme farklılık gösterse de genel bir maddelendirme yapabiliriz.

5.1. Halifenin Yanına İzinsiz Girilmesini Engellemek

İbn Haldûn (ö.808/1406) hâcibin sütne görevini İbn Haldûn *Mukaddimesi'*nde şu şekilde ifade etmektedir:

“Endülüs Emevî Devleti'ne gelince; Bunlarda hâcib, (kapu ağası) avâmında havasında sultanın katına (müsaadesiz) girmelerini önler, sultanla vezirler ve bunların madudunda bulunan zevat arasında aracılık (mâbeyncilik) yapardı.”³⁹

Bu değerlendirmeye göre hâcib diğer devletlerde de olduğu gibi kapıcı mânasında kullanılmıştır. Vezirler ile halife arasında da aracılık yapmış olan hâcibin görev mâhiyeti zamanla genişlemiştir. Muhtemelen bu vazife devletin ilk dönemlerine denk gelmekte olup günümüzdeki başbakanlığa benzer sisteme II. Abdurrahman döneminde kavuşmuştur.

5.2. Halife ile Vezirler Arasındaki İletişimi Sağlamak

Hâciblik görevinin kurumsallaşması ile birlikte yeni yapılan düzenlemeye göre vezirlerin başına hâcib tayin edilmiştir. Bu hâcibler vezir ile halifenin arasındaki iletişimi sağlamışlardır. Hâcib halife ile her daim görüşürken vezirler hâcibin aracılığı ile halifenin huzuruna çıkmışlardır. Dolayısıyla çeşitli meseleleri halifeye bildirmek için hâcib kimi zaman vezirler ile birlikte halifenin huzuruna çıkarken,⁴⁰ kimi zaman da tek başına çıkmıştır. Vezirler kendilerine tahsis edilen odalarda çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Çalışmaları esnasında elde ettikleri raporları hâcib vasıtası ile halifeye ulaştırmışlardır.⁴¹

Emîr Abdullah b. Muhammed döneminde ise alternatif bir uygulama da ortaya çıkmıştır. Bu uygulama vezirler ile emîr/halife arasında yeni bir iletişim aracı olup vezirlerin yazı yolu ile emir/halife ile iletişime geçmeleridir. Vezirler kendilerine verilen görev ile meşgul olurken karşılaştıkları herhangi bir sorunu kâğıda yazmışlardır. Bu kâğıtlar daha sonra hâcib vasıtası ile emîre ulaştırılmıştır. Bir rivayete göre o dönemde vezirlerden biri kâğıda önemsiz bir sorunu yazmış ve emîre ilettiği. Emîr de kâğıdın arkasına daha önemli işlerle uğraşması gerektiğini yazarak geri göndermiştir.⁴²

5.3. Yürütme Meclisinin Başkanlığını Yapmak

Endülüs Emevî Devleti'nde bir meclis bulunmaktaydı. Bu mecliste vezirler tarafından devlet işleri görüşülmekte olup, meseleler burada karara bağlanmıştır. Düzenli olarak toplanılan bu meclisin başkanı hâcib olmuştur. Hâcib vezirlerin başında

³⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/488.

⁴⁰ Ebû Mervân Hayyân b. Halef b. Hüseyin b. Hayyân b. Muhammed b. Hayyân el-Kurtubî el-Endelüsî İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, thk. Mahmûd Ali Mekki (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1973), 152-153.

⁴¹ Hugh Kennedy, *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus* (London-New York: Routledge, 2014), 44-45.

⁴² İbn İzzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/154.

onların işlerini denetlemiştir. Toplantıları yöneterek kararların alınmasını sağlamıştır. Bu toplantılara halifenin de katıldığı olmuştur. Hâcib halifenin olmadığı durumlarda onun nâibi olarak toplantıları yönetmiştir.

Bahse konu meclis dışında Endülüs Emevî Devleti'nde bir başka meclis daha yer almıştır. Şûra meclisi olarak bilinen bu meclisin başkanlığını halife yürütmüştür. Mecliste devlet büyükleri ve Benî Ümeyye ailesinden olan valiler yer almıştır. Yine burada da halifenin başkanlığında toplanarak devlet işleri görüşülmüştür.⁴³

5.4. Heyetleri ve Yabancı Elçileri Karşılama

Hâcibin heyetleri karşılama halifenin sağında yer aldığını daha önce belirtmiştik. Bundan ayrı olarak hâcibin halifeden sonraki yetkili olması sebebiyle heyetlerle daha sonra bizzat kendisinin de görüştüğü olmuştur. Örneğin halife II. Hakem döneminde hâciblik görevine getirilen Ca'fer b. Osman halifenin ardından heyetleri kendisi de huzurunda ağırlamıştır. 351/962 yılında Asturias-Leon kralı IV. Ordoneo bir antlaşma yapmak için ve ayrıca kendisine yardım istemek için Endülüs'e gelmişti. Burada II. Hakem'in huzuruna çıkan IV. Ordoneo oldukça ihtişamlı bir şekilde karşılanmıştır. Bu karşılama hazır bulunan hâcib Ca'fer b. Osman, Ordoneo'nun halifenin huzurundan ayrılmasından sonra kendisinin huzurunda ağırlamıştır. Burada Ca'fer b. Osman ona hil'at giydirmiştir. Ayrıca IV. Ordoneo'nun yanında gelen heyetin geri kalanlarına da birtakım hediyeler vermiştir.⁴⁴

5.5. Halifenin Nâibliğini Yapmak

Devletin yöneticisi olan halife Endülüs'ü başkent olan Kurtuba'dan yönetmiştir. Bazı durumlarda Kurtuba'dan ayrılmak durumunda kaldığında yerine birini vekil olarak bırakmıştır. Örneğin komutan olarak ordunun başında sefere çıktığında yetkilerini kendisi adına kullanması için birini görevlendirmiştir. Bu görevlendirilen kişi halife yokken onun adına kararlar almış olup yapılması gereken işleri yerine getirmiştir. Devletin kurucusu Abdurrahman b. Muâviye, sefere çıkarken Yûsuf b. Buht'u yerine vekil olarak bırakmıştır. Yine halife III. Abdurrahman da 300/912 ve 301/913 senelerinde çıktığı seferlerde yerine hâcibi Mûsâ b. Muhammed b. Hudayr'ı nâibi olarak görevlendirmiştir.⁴⁵

Halife II. Hakem döneminde ise halifenin sağlık problemleri nedeniyle devlet işlerinin yönetimi için hâcib Ca'fer el-Mushaffî nâib olarak görevlendirilmiştir. II. Hakem'in hilafetinin son yıllarında gerçekleşen bu olay sonucu Ca'fer el-Mushaffî birtakım tedbirleri halifenin adına almıştır. Örneğin hâcib, saldırılara tekrar başlayan hıristiyanlara karşı orduyu Endülüs'ün kuzey bölgesine göndermiştir.⁴⁶ Yine Ca'fer el-Mushaffî halife II. Hakem'den sonra onun oğlu II. Hişâm'da da onun henüz çocuk yaşta olması sebebiyle vekili olarak görev yapmıştır.

⁴³ İbrahim Hasan Hasan, *Târîhu'l-İslâm es-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâ'î* (Kahire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısıriyye, 1986), 2/263.

⁴⁴ Makkarî, *Nefhu't-tib*, 1997, 1/388-393.

⁴⁵ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/160-164.

⁴⁶ Hakki Dursun Yıldız (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988), 4/391-393.

5.6. Sorumluluğu Altındaki Görevlilere Uyarılarda Bulunmak

Hâciblerin muhtesip olarak görevlendirildiği de olmuştur. Emri bi'l-ma'ruf nehyi ani'l-münker prensibi gereği kamu düzenini sağlamakla görevli olan muhtesipler şahit oldukları herhangi bir yanlış olayda müdahale etmişlerdir. Kendisine bu görevin verildiğini bildiğimiz hâciblerden biri Bedr b. Ahmed'dir. O III. Abdurrahman döneminde hâciblik görevini yerine getirmiş olup sevilen bir hâcibtir. Muhtesiplik görevi gereği bazı yanlışları düzeltme yoluna gitmiştir. Bunlardan biri mahkemede çıkan bir karara itiraz etmesidir. Rivayete göre mahkemeye bir gün câriyenin biri başvurmuştur. Bu kişi hıristiyan birinin câriyesi olduğunu ancak artık kendisinin müslüman olduğu için serbest bırakılmak istediğini belirtmiştir. Ancak o zamanlar da zimmî halk ile bir antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşma gereği de zimmî halkın haklarına oldukça riâyet edilmiştir. Câriyenin efendisi de bu antlaşma yapılanlar arasındadır. O dönemde görev yapan kadı Eslime b. Abdülazîz câriyenin bu isteğini yerine getirmek istemiş olacak ki hâcib Bedr b. Ahmed buna karşı çıkmıştır. Kadıya yapılan antlaşmayı hatırlatmış ve câriyenin bu isteğinin yerine getiremeyeceğini belirtmiştir. Kadı kendi işine karışıldığını düşünmüş ancak hâcib durumun bu şekilde olmadığını yapılan antlaşmaya göre câriyenin efendisinin haklarına riâyet etmek gerektiğini bildirmiştir. Sonuç olarak kadının ne karar verdiği kaynaklarda belirtilmemişse de hâcibin burada görevini yerine getirmiş olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁷

5.7. Komutanlık Yapmak

Hâcibler komutan olarak sefere gönderilmiş olup idarî görevlerinin yanı sıra askerî görevlerde de bulunmuşlardır. Devletin ilk yıllarında görevlendirilen hâcibler diğer görevlerinin aksine çoğunlukla komutan olarak ordunun başında sefere çıkmışlardır. Özellikle devletin kurucusu Emîr Abdurrahman b. Muâviye hâciblerini sıklıkla komutan olarak görevlendirmiştir. Temmâm b. Alkame ve Yûsuf b. Buht bu dönemde hâcib olarak vazifelenenler arasında olup komutan olarak seferlere çıkmışlardır.

İleriki zamanlarda da hâcibler komutan olarak hizmet etmeye devam etmişlerdir. Örneğin el-Mansûr olarak meşhur olan İbn Ebû Âmir'in, II. Hişâm döneminde hâcib olarak görev yaptığı bilinmektedir. O daha hâcib olmadan da çeşitli seferlere komutan olarak katılmıştır. Hâcib olduktan sonra da hıristiyanlara karşı birçok sefer düzenlemiş olup başarılı bir komutan olmuştur. Cihada düşkünlüğü ile bilinen hâcib çıktığı seferler esnasında üzerine gelen tozları biriktirmiş ve vefat ettiğinde bunlarla birlikte defnedilmek istemiştir.⁴⁸

5.8. Diğer Görevleri

Hâciblerin yukarıda saydığımız görevlerine ek olarak başka görevlerinin de olduğunu söyleyebiliriz. Bu görevlerden birisi mezâlim mahkemelerine başkanlık yapmaktır.⁴⁹ Nitekim hâciblik ile denk olan Abbâsîler'deki tefvîz veziri de mezâlim

⁴⁷ Muhammed b. Hâris Huşenî, *Kudâtü Kurtuba* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1994), 156-157.

⁴⁸ Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb* (Kahire: Dâr'ul-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, 2002), 23/405-406.

⁴⁹ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1/685.

davalarına bakmıştır. III. Abdurrahman'ın halifelîği döneminde hâcib olarak görevlendirilmiş olan Mûsâ b. Hudayr'ın bu mahkemelere katılarak davaları takip ettiği kaynaklarda belirtilmiştir.⁵⁰

Bir diğer görevleri halifenin mührünü korumak olmuştur. Halifelerin her birinin kendisine ait bir mührü var olmuştur ve bu mühürler ile evrakları, resmî belgeleri damgalamışlardır. Bu mühürlerin korunması için de güvenilir kişileri görevlendirmişlerdir. Hâcib olarak vazifelendirilmiş olan Ebû Ümeyye Abdülğâfir b. Ebî Abde, Emîr Hişâm er-Râzî'nin ve onun oğlu Emîr Hakem er-Rabzî'nin mühürlerini korumak ile sorumlu tutulmuştur.⁵¹

6. Hâcibin Maaşı

Kaynaklarda hâciblerin almış olduğu maaş hakkında farklı rivayetler yer almaktadır. İbn Hayyân ve İbn İzârî, II. Abdurrahman döneminde görev yapan vezirlerin her birinin maaşı aylık 300 dinar olduğunu nakletmişlerdir.⁵² Burada vezirlerin arasında hâcib Abdülkerîm b. Muğîs'in ismi de geçmiş olması hâcibin maaşı hakkında bize bir ipucu vermektedir. Yani bu belirtilen maaş aynı zamanda hâciblerin maaşı olabilirken, hâcibler başvezir kabul edildiklerinden dolayı daha da fazla olabilir.

Halife III. Abdurrahman döneminde kendisine zü'l-vizâreteyn unvanı verilen Ahmed b. Abdülmelik b. Şüheyd'in maaşı ise 80.000 dinardır.⁵³ Yine halife II. Hişâm döneminde hâcib olan İbn Ebû Âmir'in maaşı ise 80 dinar olarak belirtilmiştir.⁵⁴ Bütün bu verilen farklı rakamlar arasında en makulü 300 dinar olan rivayettir. Nitekim II. Abdurrahman döneminde ülkeye gelmiş olan musikişinas Ziryâb'a aylık olarak 200 dinar maaş bağlanmıştır.⁵⁵ Bu bilgi bize o dönemdeki maaş aralığı konusunda fikir vermektedir. Devlette hâcibin konum olarak halifeden sonra geldiğini de göz önünde bulundurursak onun maaşının 200 dinardan yüksek olduğunu söyleyebiliriz. İbn Ebû Âmir'in maaşına ise ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Diğer 80.000 dinar ise oldukça yüksek bir rakam olup bu maaşın kurumun bütçesi olma ihtimali vardır.

Sabit maaşa ek olarak hâcibin başka yerlerden gelir elde etmiş olduğu da söylenebilir. Abdülkerîm b. Muğîs'in kendisine verilen hediyeleri kabul etmesi gelir kaynaklarından biri olarak gösterilebilir. O başarılı bir devlet adamı olup hâcib olarak devlete hizmet etmiştir. Ancak kaynaklarda yer alan bilgiye göre cömert biri olmasına rağmen eksik bir özelliği belirtilmiştir. Bu özellik başkalarından hediye kabul etmesi, herhangi bir kimsenin ihtiyacını hediye karşılığında gidermesidir. Diğer bir hâcib İsâ b. Şüheyd ise tam aksine hiçbir hediye kabul etmemiştir.⁵⁶ Yine ayrıca II. Hişâm döneminde hâcib olan Ca'fer el-Mushaffî'nin ise görevinden alındığında kendisine ait birçok malının olduğu ortaya çıkmıştır. Bu da bize onun başka

⁵⁰ Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh el-Kudâî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li kitâbi's-sıla*, thk. Abdüsselâm el-Herrâs (Lübnan: Dâru'l-fikri li't-tbâa, 1995), 2/170-171.

⁵¹ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 2/30.

⁵² İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*, 29; İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/80.

⁵³ Makkarî, *Nefhu't-tib*, 1997, 1/356.

⁵⁴ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/267.

⁵⁵ Makkarî, *Nefhu't-tib*, 1997, 3/125.

⁵⁶ İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*, 89.

yerlerden de gelir elde ettiğini düşündürmektedir.⁵⁷

7. Görev Alan Hâcibler

Endülüs Emevî Devleti'nde birçok hâcib görev almıştır. Bu hâcibler her zaman tek kişi olarak atanmış ve görevinden vefat veya azledilme gibi durumlardan dolayı ayrıldığında yerine başkası atanmıştır. Hâcibleri kısaca tanıyacak olursak şu şekildedir:

Kaynaklarda yer alan bilgiye göre Endülüs Emevî Devleti'nin ilk hâcibi Temmâm b. Alkame'dir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi devletin kurucusu olan Abdurrahman b. Muâviye ilk dönemden itibaren hâcib atamıştır. Onun döneminde beş tane hâcib atanmıştır. Bunlardan ilki Temmâm'dır. Temmâm b. Alkame, Abdurrahman b. Ümmü'l-Hakem'in azatlı kölesi olup Suriyeli mevâlîdendir.⁵⁸ Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'e girmesinde yardımcı olmuştur.⁵⁹ I. Abdurrahman, Temmâm'ı hâcibi olarak atamış aynı zamanda kendisini komutan olarak da görevlendirmiştir.⁶⁰ Nitekim bu dönemde hâcibin görev alanının net bir şekilde sınırlandırılmamış olduğunu yukarıda belirtmiştik. Temmâm bu süreçte çıkan isyanları bastırmada komutan olarak görev almış ve bu görevini başarıyla yerine getirmiştir.⁶¹ Aynı zamanda donanma komutanı olarak da görev yapan hâcibin görevinin ne zaman sonlandığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.⁶² Abdurrahman ed-Dâhil'in vefatından sonra emîr olan Hişâm b. Abdurrahman döneminde de komutanlık görevine getirilen Temmâm⁶³, üçüncü emîr Hakem el-Rabzî zamanında 196/812 yılında vefat etmiştir.⁶⁴

Devletin ikinci hâcibi Yûsuf b. Buht'tur. Abdurrahman b. Muâviye, onu Temmâm b. Alkame'nin ardından atamıştır.⁶⁵ Tam adı Ebü'l-Haccac Yûsuf b. Buht el-Fârisi olup Abdülmelik b. Mervân'ın azatlı kölesidir.⁶⁶ Kuzey Afrika ve Endülüste çıkan Berberî isyanlarını bastırmak için görevlendirilmiş Suriyeli askerlerden biridir. Daha sonra Endülüs de Ceyyân bölgesine yerleştirilmiş olup komutan olarak mevâlîlerin başına atanmıştır.⁶⁷ Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'e girmesine yardımcı olmuştur.⁶⁸ Hâcib olduktan sonra emirin vekili olarak Kurtuba'da bırakılmıştır.⁶⁹ Ardından Hişâm b. Abdurrahman da emîr olarak devletin başına geldiğinde Yûsuf'u veziri olarak görevlendirmiştir.⁷⁰ Yûsuf b. Buht 175/791 yılında komutan

⁵⁷ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alf b. Mûsâ el-Mağribî İbn Saïd el-Mağribî, *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1955), 1/200.

⁵⁸ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/143.

⁵⁹ İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*, 47.

⁶⁰ Makkarî, *Nefhu't-tib*, 1997, 3/45.

⁶¹ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/53.

⁶² Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi* (İstanbul: Mostar Yayınları, 2012), 67.

⁶³ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/63.

⁶⁴ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/143.

⁶⁵ Makkarî, *Nefhu't-tib*, 1997, 3/45.

⁶⁶ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 2/375.

⁶⁷ Halil İbrahim Samerrâî vd., *Târihu'l-Arab ve hadâratühüm fi'l-Endelüs* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Müdü'ü'l-İslâmî, 2004), 91.

⁶⁸ Nizamettin Parlak, *Endülüs'ün Doğuşu* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 113.

⁶⁹ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 2/375.

⁷⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/359.

olarak da hıristiyanlara karşı savaşmış olup onları yenilgiye uğratmıştır.⁷¹ Onun ne zaman vefat ettiğine dair bir tarih bulunmamakla birlikte Tuleytula şehrinde öldüğü kaydedilmiştir.⁷²

Bir diğer ismi geçen hâcib Abdülvâhid b. Muğîs'tir. Onun ailesi Endülüs'te meşhur ailelerden biri olup kendisi ve oğulları devlette birçok görevde hizmet etmişlerdir. Ailenin atası olan Muğîs er-Rûmî Emevî ailesinin azatlısıdır ve Endülüs'ün fethine katılmıştır. Öyle ki bu fetih esnasında komutanlık yapan Muğîs Kurtuba şehri fethetmiştir. Daha sonra buraya yerleşmiş olan komutanın soyundan da birçok komutan yetişmiştir.⁷³ Abdülvâhid b. Muğîs de onun oğlu olup Emîr Hişâm b. Abdurrahman döneminde hâcib olarak atanmıştır.⁷⁴ 175/791 yılında emîr tarafından hıristiyanlara karşı savaşmak üzere gönderilen orduda komutan olarak görev almıştır.⁷⁵ Abdülvâhid, komutan ve hâciblik görevinin yanısıra kâtip olarak da hizmet etmiştir. Onun güzel ahlaklı, alçakgönüllü ve cömert bir insan olduğu da kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.⁷⁶ Kendisi 198/814 yılında vefat edince yerine oğlu Abdülmelik b. Abdülvâhid atanmıştır.⁷⁷

Abdülmelik b. Abdülvâhid, babasından sonra hâcib olarak atanmış olup Hişâm'ın hâcibi olarak görevlendirilmiştir. Onun ayrıca Sarakusta valisi olduğu da bilinmektedir. Muhtemelen bu mevkiye hâciblikten önce getirilmiştir.⁷⁸ 176/792 yılında emîr tarafından komutan olarak gönderildiği Frank topraklarında büyük bir zafer elde etmiştir. Burada bazı şehirleri ele geçiren Abdülmelik, geriye dönerken yüklü bir miktarda ganimeti beraberinde getirmiştir.⁷⁹ Yine 179/795 yılında gönderildiği seferde de hıristiyan ordusunu hezimete uğratmıştır.⁸⁰ Ayrıca kardeşi Abdülkerîm ile birlikte çıkan isyanları bastırmada da görevlendirilmişlerdir.⁸¹ Oldukça başarılı bir komutan olan hâcibin vefatı hakkında kaynaklarda bir bilgi yer almamaktadır.

Emîr Hişâm b. Abdurrahman döneminde hâciblik yapan bir diğer isim Abdülğâfir b. Ebî Abde'dir. Nesebi Ebû Abde ailesine dayanmakta olup Fars asıllıdır Ebû Abde ailesi, Benû Ümeyye'nin mevâlisidir.⁸² Bu aileden birçok kimse hâcib, vezir, komutan ve kâtiplik gibi görevlere getirilmiştir.⁸³ Abdülğâfir b. Ebî Abde ise ilk olarak Abdurrahman b. Muâviye döneminde vezir olarak atanmıştır. Daha sonra Hişâm b. Abdurrahman emîr olunca kendisine sâhibu's-şurta görevi verilmiştir.⁸⁴ Onun iyi

⁷¹ İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (Beyrut: y.y., 1965), 6/124.

⁷² İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 2/375.

⁷³ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1997, 3/12.

⁷⁴ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/135.

⁷⁵ Paşa, *Endülüs Tarihi*, 72.

⁷⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/359.

⁷⁷ İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, 1/44.

⁷⁸ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/135.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/135.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/146; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1997, 1/338.

⁸¹ S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev. Yusuf Yazar (Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990), 95.

⁸² Mehmet Özdemir, "Cehverîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/237; İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 2/30.

⁸³ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 2/30.

⁸⁴ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/61.

biri olup hayırsever ve fazilet sahibi bir kişiliğe sahip olduğu kaydedilmiştir. Abdülğâfir ayrıca Emîr Hişâm b. Muâviye'nin ve oğlu Hakem b. Hişâm'ın sâhibü'l-hatemi görevine de getirilmiştir.⁸⁵

Abdülğâfir'in kardeşi Abdülazîz b. Ebî Abde'de kendisi gibi hâcib olarak devlete hizmet etmiştir.⁸⁶ Onun Hakem b. Hişâm döneminde bu göreve getirildiği bilirse de hakkında ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır. Kendisinin ayrıca komutan olarak görev yaptığı ve parlak bir siyasetçi olduğu kaynaklarda yer almaktadır.⁸⁷

Endülüs Emevî Devleti'nin en meşhur hâciblerinden biri olan Abdülkerîm b. Abdülvâhid, yukarıda bahsettiğimiz Muğîs ailesinden olup başarılı bir devlet adamıdır. O, Hişâm b. Abdurrahman, Hakem b. Hişâm ve Abdurrahman b. Hakem olmak üzere üç emîr döneminde de devlete hizmet etmiştir. İlk olarak Emîr Hişâm döneminde komutan olarak görevlendirilmiştir. 179/795 yılında Cillikiye'ye sefere gönderilmiştir. Burada düşmanı hezimete uğratmıştır.⁸⁸ Emîr Hakem döneminde hâcib olarak atanmış⁸⁹ Abdülkerîm, 180/796 yılında Frank bölgesine komutan olarak gönderilmiş olup buradan zaferle dönmüştür.⁹⁰ Hakem b. Hişâm onun fikirlerine önem vermiştir. Nitekim 202/818 yılında Endülüs'te ortaya çıkan Rabat isyanı sonucu Emîr isyanı bastırılmış olup isyancıların durumunu komutanlarına danışmıştır. Diğer komutanların aksine Abdülkerîm onların affedilmesini istemiştir. Onun sözüne itimat eden Hakem b. Hişâm isyancıların üç gün içerisinde Kurtuba'dan sürülmelerini emretmiştir.⁹¹ Hâcib 206/822 senesinde Hakem b. Hişâm'ın vefatıyla birlikte emîr olan II. Abdurrahman döneminde de hâcib olarak vazifesine devam etmiştir.⁹² Aynı zamanda kâtip olarak da emîr tarafından görevlendirilmiştir.⁹³ Yine komutanlığa da devam etmiş olup 208/823 yılında hıristiyanlara karşı çıktığı seferden birçok ganimet ve esir ile birlikte Kurtuba'ya dönmüştür.⁹⁴ Abdülkerîm yaklaşık otuz altı yıl devlette görev almıştır. Hâciblikle birlikte kendisine verilen vezirlik, komutanlık ve kâtiplik gibi birçok görevde başarılı olmuştur. 209/825 yılında II. Abdurrahman'ın emirliğinin ilk yıllarında vefat etmiştir.⁹⁵ Onun güzel bir belağata sahip olduğu ve bir sair de olduğu kaynaklarda yer almaktadır.⁹⁶

Abdülkerîm b. Muğîs'in vefatıyla birlikte II. Abdurrahman döneminde birçok hâcib görev yapmıştır. İlk olarak emîr haznedârları arasından Süfyân b. Abdirabbih'i görevlendirmiştir. Bu kişi aynı zamanda Berberî asıllı olup Berberîlerden birinin hâcib olarak atanması nadir rastlanan bir durumdur.⁹⁷ Onun hâcibliği oldukça kısa sürmüş olup 211/827 yılında vefat etmesiyle birlikte görevi sona ermiştir.⁹⁸ Aynı

⁸⁵ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 2/30.

⁸⁶ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 2/30.

⁸⁷ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1/251.

⁸⁸ Makkarî, *Nefhu't-tib*, 1997, 3/338.

⁸⁹ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/68.

⁹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/149-150.

⁹¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/371-372; Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*, 94.

⁹² İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs*, 25.

⁹³ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs*, 28.

⁹⁴ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 121.

⁹⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs*, 212.

⁹⁶ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/136.

⁹⁷ İbnü'l-Kütiyye, *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*, 78.

⁹⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs*, 165.

zamanda kâtip olarak da hizmet etmiştir.⁹⁹

II. Abdurrahman, daha sonra hâcib olarak Îsâ b. Şüheyd'i atamıştır. Onun ailesi Benû Ümeyye'nin mevâlilerindedir.¹⁰⁰ Îsâ b. Şüheyd öncelikle Hakem b. Hişâm döneminde vezirlik makamında hizmet etmiştir. Bu görevine II. Abdurrahman döneminde de devam etmiş olup aynı zamanda süvari birliklerinin komutanı olarak da tayin edilmiştir. Mezâlim mahkemelerinde davalara da bakan Îsâ, Süfyân'ın vefat etmesiyle birlikte hâcib olarak atanmıştır.¹⁰¹ Bu dönemde kâtiplikle birlikte komutan olarak seferlere de katılmıştır.¹⁰² II. Abdurrahman'ın hastalandığı bir dönemde bir takım olaylar sonucu hâciblik görevi elinden alınsa da Emîr iyileştiğinde onu tekrar eski görevine getirmiştir. Böylece hâciblik görevinde II. Abdurrahman vefat edinceye kadar kalmıştır. Daha sonra Emîr Muhammed döneminde de beş yıl kadar bu görevde kalmıştır. 20 sene boyunca hâciblik görevini yerine getiren Îsâ b. Şüheyd, 243/858 yılında vefat etmiştir.¹⁰³ Onun son derece cömert ve itaatkâr biri olduğu söylenmektedir. Kendisi yaptığı bir iş karşılığında insanlardan hediye kabul etmiş ve bunu yapanlardan da hiç hoşlanmamıştır.¹⁰⁴

II. Abdurrahman'ın hastalığı döneminde Îsâ b. Şüheyd görevden alınca yerine hâcib olarak görevlendirilen kişi Abdurrahman b. Rüstem olmuştur. Onun hakkında daha fazla bilgi bulunmamakla birlikte hâcib olmadan önce vezir olduğu bilinmektedir.¹⁰⁵

Emîr Muhammed Îsâ b. Şüheyd'in vefatıyla birlikte hâciblik makamına Îsâ b. Hasen b. Ebî Abde'yi getirmiştir. Onun biraz yavaş olduğu bilinmekle birlikte tedbir alma konusunda dikkatiyle ve mükemmel fikirleriyle tanınmaktadır. Hâcibliği döneminde bir grup vezirin entrikalarıyla uğraşan Îsâ'nın ne zaman vefat ettiği ve ne kadar yıl bu görevde kaldığına dair kaynaklarda bir bilgi yer almamaktadır.¹⁰⁶

Emîr Münzir döneminde ise hâcibin Benû Şüheyd ailesinden biri olan Abdurrahman b. Ümeyye b. Şüheyd olduğu nakledilmektedir. O Münzir'in iki yıl kadar süren emirliği süresince hâcib olarak hizmet etmiş olup Münzir'in vefatıyla birlikte Emîr Abdullah b. Muhammed döneminde görevine devam etmiştir. Ne var ki hâcibliği uzun sürmemiş, emîr tarafından azledilmiştir.¹⁰⁷ Görevden alınmasının sebebi hakkında bir bilgi bulunmayan Abdurrahman b. Ümeyye, 292/905 yılında vefat etmiştir.¹⁰⁸

Emîr Abdullah b. Muhammed, Abdurrahman'ı azlettikten sonra yerine Saîd b. Muhammed b. es-Selîm'i tayin etmiştir. Nesebi hakkında bilgi bulunmayan hâcib daha önce muhtesib olarak görevlendirilmiştir. Burada göstermiş olduğu adaletli ve kararlı duruşu onun liyakatli biri olduğunu ortaya koymuştur. Bunun üzerine emîr

⁹⁹ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/80.

¹⁰⁰ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1997, 3/45.

¹⁰¹ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1/275.

¹⁰² İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/80,87.

¹⁰³ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs*, 166-167.

¹⁰⁴ İbnü'l-Kütiyye, *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*, 88-89.

¹⁰⁵ İbn Hayyân, *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs*, 166-167.

¹⁰⁶ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1/312.

¹⁰⁷ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/113,151.

¹⁰⁸ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/142.

tarafından önce vezirlik ardından hâcibliğe terfi etmiştir.¹⁰⁹ Ancak kendisinden önceki hâcib Abdurrahman b. Ümeyye gibi Saîd b. Muhammed de azledilmiştir. Ve yerine emîr tarafından kimse atanmamıştır. Böylece emîr vefat edinceye kadar hâciblik makamı boş kalmıştır.¹¹⁰ Saîd b. Muhammed ise 302/915 yılında vefat etmiştir.¹¹¹

Emîr Abdullah'tan sonra yerine geçen torunu III. Abdurrahman ile Endülüs'te yeni bir dönem başlamış, III. Abdurrahman kendisini halife ilan etmiştir. Göreve gelir gelmez idarî kadrolarda değişiklikler yaparak pek çok azil ve tayin işlemi gerçekleştirmiştir. Bu esnada Bedr b. Ahmed'i hâcibi olarak atamıştır. Bedr b. Ahmed Emîr Abdullah b. Muhammed'in azatlı kölesidir.¹¹² Onun hâcib olmadan önce berîd teşkilatının başında olduğu bilinmektedir. Hâcib tayin edildikten sonra süvari birliklerinin başına da getirilmiştir.¹¹³ 301/913 yılında halife tarafından İsbiliyye'de devletten bağımsız hareket eden Benî Haccac ailesini kontrol altına almak için gönderilmiştir. Burada şehri teslim alan Bedr b. Ahmed, halkın halifeye bağlılığını sağladıktan sonra Kurtuba'ya geri dönmüştür.¹¹⁴ Yine 306/918 yılında Leon topraklarına gönderilen ordunun komutanı olan hâcib burada Leon kralını büyük bir yenilgiye uğratmıştır.¹¹⁵ 309/921 yılında vefat edinceye kadar hâcib olarak kalmıştır.¹¹⁶

Bedr b. Ahmed'in vefatıyla birlikte yerine Mûsâ b. Muhammed b. Hudayr tayin edilmiştir. O, Kurtuba'da soylu bir aileye mensup olan mevâlî ailelerinden Benû Hudayr'dandır.¹¹⁷ Emîr Abdullah b. Muhammed döneminde sâhibu'l-medîne olarak görev yapan Mûsâ, bu görevine III. Abdurrahman döneminde de devam etmiştir.¹¹⁸ İdarî kadroların düzenlendiği esnada halife tarafından vezir olarak tayin edilen Mûsâ sâhibu'l-medîne olarak da vazifesini sürdürmüştür. Halife tarafından sefere çıktığı vakitlerde onun yerine Kurtuba'da vekil olarak kalmıştır.¹¹⁹ 309/921 yılında hâcib olarak atanmış olup bu görevinde vefat edinceye kadar yaklaşık on yıl kadar kalmıştır. Vefat tarihi hakkında iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda 319/931 yılı¹²⁰ bazı kaynaklarda da 320/932 yılı verilmiştir. Onun vefatıyla birlikte halife tekrar bir hâcib atamamış ve bu makam otuz yıl boyunca boş kalmıştır.¹²¹ Mûsâ b. Muhammed'in siyasi hayatının yanı sıra edip, âlim ve şair bir yanının da olduğu bilinmektedir.¹²² Emîr Abdullah b. Muhammed döneminde ilim meclislerine de katılmıştır. Bu meclislerde pek çok konu marifet ehli tarafından müzâkere

¹⁰⁹ İbnü'l-Kütiyye, *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*, 115.

¹¹⁰ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/151.

¹¹¹ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/167.

¹¹² İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/252.

¹¹³ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/158.

¹¹⁴ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/130.

¹¹⁵ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 169.

¹¹⁶ İnân, *Devletü'l-İslâm f'l-Endelüs*, 1/460.

¹¹⁷ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li kitâbi's-sıla*, 2/170.

¹¹⁸ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/142,158.

¹¹⁹ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/160-164.

¹²⁰ Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 1/93.

¹²¹ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/233.

¹²² Muhammed b. Fütüh el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 302.

edilmiştir.¹²³

Halife II. Hakem döneminde ise hâcib olarak iki isim verilmekte olup bunların ilki Ca'fer b. Abdurrahman es-Saklebî'dir. Saklebîler Doğu Avrupa'dan getirilmiş olan Slav asıllı kölelerdir ve hâcib olarak tayin edilmeleri nadir görülen bir olaydır. Ca'fer b. Abdurrahman hâciblik görevine 351/962 yılında başlamıştır.¹²⁴ Kaynaklarda hakkında fazla bir bilgi bulunmamakla birlikte daha çok bayındırlık işleriyle görevlendirilmiş olduğu bilinmektedir. Kurtuba Cami'sinin genişletilme çalışmalarında bu görevin takibi kendisine verilmiştir.¹²⁵ Onun bu göreve getirildiğine dair birtakım kitâbeler bulunmuş olup bu kitâbelerde çalışmanın hâcib Ca'fer tarafından yürütüldüğüne dair ibareler yer almaktadır.¹²⁶ Onun hâciblik görevinin ne kadar sürdüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Halife II. Hakem döneminde bir diğer hâcib ise Belensiye Berberîleri'nden olan Ca'fer b. Osman el-Mushaffî'dir. Halife III. Abdurrahman döneminde II. Hakem'in kâtibi olarak görevlendirilen Ca'fer aynı zamanda Miyorka adasının valisi olarak da tayin edilmişti. II. Hakem, halife olunca onu vezirlik görevine getirmiş ve özel kâtibi olarak vazifelendirmiştir. Vilâyetü's-şurta görevine de devam eden Ca'fer el-Mushaffî hâciblik görevine getirilerek halifeden sonra devletin ikinci en önemli konumuna yükselmiştir.¹²⁷ Bu makama getirilince halifeye teşekkür etmek amaçlı birçok hediye takdiminde bulunmuş olup bunların neler olduğu kaynaklarda yer almıştır.¹²⁸ Hâcibliği esnasında halifenin felç geçirmesi ile birlikte devlet işleri kendisine bırakılmıştır. Halifenin yetkilerini kullanarak idarede söz sahibi olan hâcib, gereken kararları almaktan çekinmemiştir.¹²⁹ Halifenin kendisinden sonra oğlu II. Hişâm'ı halife tayin etmesiyle birlikte henüz çocuk yaşta biri idareye geçmiştir. Ca'fer el-Mushaffî hâciblik görevine bu dönemde de devam etmiştir. Ayrıca devlet işlerinde halifeye yardımcı olmak için İbn Ebû Âmir ile birlikte görevlendirilmiştir.¹³⁰ Hâcib Ca'fer ilk olarak devlette nüfuzu artan Sakâlibe'yi etkisiz hale getirmiştir.¹³¹ Bu esnada hıristiyanların saldırıları olmuş bunu bertaraf etmek için de İbn Ebû Âmir komutan olarak görevlendirilmiştir. Bu seferden muzaffer bir şekilde dönen İbn Ebû Âmir'in itibarının artması Ca'fer için iyi olmamış, kendisine rakip olmuştur.¹³² Bundan sonraki süreçte Ca'fer el-Mushaffî'nin nüfuzu giderek azalmaya başlamış, İbn Ebû Âmir'in komutan Ğâlib ile onu bertaraf etmeye çalışmaları da bu süreci hızlandırmıştır.¹³³ İbn Ebû Âmir en sonunda onu bertaraf etmeyi başarmış ve Ca'fer halife II. Hişâm tarafından azledilmiştir. Hakkında suçlamalar bulunan hâcib dava edilerek

¹²³ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/233.

¹²⁴ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/235.

¹²⁵ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/233-234.

¹²⁶ Vehrâni, *el-hicâbetü bi'l-Endelüsi fi'l-ahdi'l-Emeviyye*, 141.

¹²⁷ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/257-258.

¹²⁸ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1997, 1/382.

¹²⁹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 4/391-393.

¹³⁰ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1/519-520.

¹³¹ Ali Ahmed Kahtânî, *ed-Devletü'l-Âmiriyye fi el-Endelüs* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1981), 42-44.

¹³² İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/64.

¹³³ Lütfi Şeyban, "Endülüs Emevî Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevîleri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir(366/976-392/1002)", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 11/3-4 (1998), 254-255.

hapse atılmıştır. Bu süreçte mallarına da el konulmuş olup hapiste iken 372/982 yılında vefat etmiştir.¹³⁴

İbn Ebû Âmir amacına ulaşarak Ca'fer el-Mushaff'i'yi görevden aldırması ve yerine hâcib olarak atanmıştır. Böylece Endülüs'te Âmirîler dönemi de olarak bilinen bir dönem başlamış olmuştur. Bu dönemde İbn Ebû Âmir ve oğulları sırasıyla hâciblik yapmışlar, yaklaşık otuz yıl iktidarda kalmışlardır.

İbn Ebû Âmir, İslâm tarihçileri arasında daha çok Mansûr adıyla bilinirken Hıristiyan tarihçiler arasında Almanzor olarak bilinmektedir.¹³⁵ 327/939 yılında dünyaya gelen Mansûr Yemen'de Meâfir kabilesine mensup Arap bir aileden gelmektedir. Bu aile Endülüs'ün fethi esnasında buraya gelerek Turtûşa bölgesine yerleşmiştir.¹³⁶ İbn Ebû Âmir ilk olarak ailesi gibi hukuk alanında işe başlamış olup mahkeme kâtibi olarak görev yapmıştır.¹³⁷ Zekâsıyla hızla yükselen Mansûr, saraya girerek II. Hişâm'ın annesi Subh'un hizmetçilik ve vekil harçlık vazifelerine getirilmiştir.¹³⁸ Daha sonra başka görevlere de getirilmeye başlayan Mansûr'a verilen bu görevler sırasıyla darphane müdürlüğü, hazinenin kontrolü, miras malları kadılığı, II. Hişâm'a vekillik ve sâhibü's-şurta gibi vazifelerdir.¹³⁹ Komutan olarak 367/977 ve 368/978 yıllarında hıristiyanlara karşı çıkmış olduğu seferlerde başarılı olması sebebiyle ödüllendirilmiştir. Kurtuba'nın sâhibü'l-medîne görevi kendisine verilmiş olup aynı zamanda zü'l-vizâreteyn unvanını elde etmiştir.¹⁴⁰ Ve Mushaff'nin de görevden alınması ile birlikte hâcibliğe yükselmiştir.¹⁴¹ Mansûr hâciblik görevine getirilince rakibi kalmamış olup yönetimde de söz sahibi olmak istemiştir. II. Hişâm'ın henüz çocuk yaşta olması da bunu desteklemiş ve yönetimde herhangi birinin kendisine karışmasını engellemek için *Medînetü'-z-Zâhire* şehrini yaptırmıştır. Bu şehre ailesini, ordusunu ve nakleden hâcib, devlet işlerini buradan yürütmüştür.¹⁴² Hâcib gücünü öyle bir noktaya çıkarmıştır ki adeta bir halife gibi davranışlar sergilemeye başlamıştır. Huzuruna gelenlere elini öptürmeye başlamış bu uygulamaya şehzadeler de dâhil olmuştur.¹⁴³ Halifenin tüm yetkilerine sahip olan hâcibin tek eksiği hali-felik unvanı olmuştur. Ancak halkın tepkisinden çekindiği için buna cesaret edememiştir.¹⁴⁴ Mansûr, dış güçlerle de mücadeleyi sürdürmüş olup bizzat seferlerin başında komutan olarak katılmıştır. Kaynaklarda sayı birliği olmamakla birlikte elliden fazla sefere çıkan Mansûr, bunlardan daima zaferle ayrılmış ve birçok ganimet

¹³⁴ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/259; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/403.

¹³⁵ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/268; E. Lévi-Provençal, "Mansur" (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 7/302.

¹³⁶ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*, 1985, 1/272-275; Ebû Abdillâh Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelüsî İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 2/57-58.

¹³⁷ Reinhart Pieter Anne Dozy, *Spanish Islam: a history of the Moslems in Spain* (London: Chatto&Windus, 1913), 459-460.

¹³⁸ İbn Bessâm, *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, 7/60; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/404.

¹³⁹ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/251.

¹⁴⁰ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/265-267.

¹⁴¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/403.

¹⁴² İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/275-277.

¹⁴³ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/279-280.

¹⁴⁴ Şeyban, "Endülüs Emevî Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevîleri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir(366/976-392/1002)", 260.

elde etmiştir.¹⁴⁵ Oldukça başarılı bir siyasî hayat geçiren Mansûr hastalanarak 392/1002 yılında vefat etmiştir.¹⁴⁶ Onun dönemi, tarihçiler tarafından III. Abdurrahman ile birlikte devletin en güçlü olduğu dönemler olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁷

İbn Ebû Âmir daha önce 381/991 yılında oğlu Abdülmelik b. Mansûr'u veliyaht tayin etmiş olup hâcib unvanını ona devretmişti.¹⁴⁸ 392/1002 yılında vefat etmesiyle birlikte Abdülmelik resmî olarak hâciblik görevine başlamıştır.¹⁴⁹ Babasının ardından giden hâcib dış güçleri unutmamış, birçok sefer düzenlemiştir.¹⁵⁰ Gerçekleştirmiş olduğu başarılı seferler sonucu *Seyfû'd-devle* ve *el-Muzaffer* lakablarını almıştır. Ancak henüz daha otuzbeş yaşında iken 399/1008 yılında vefat etmiştir.¹⁵¹

Abdülmelik'in vefatıyla birlikte hâcib olan kardeşi Abdurrahman b. Mansûr'un görevi yaklaşık dört ay sürmüştür. Onun babası ve abisi gibi yetenekli olmaması ve hırsları sebebiyle hilafet makamında gözünün olması görevinin kısa sürmesine neden olmuştur. O II. Hişâm'ı ikna ederek kendisini veliyaht tayin ettirmiştir.¹⁵² Bu karar halkın ve Emevî hanedanının tepkisine yol açmıştır. Abdurrahman 400/1009 yılında sefere çıktığında bunu fırsat bilerek Medînetü'z-Zâhire'yi işgal etmişlerdir. II. Hişâm yerine de Muhammed b. Hişâm b. Abdülcebbâr'a biat edilmiştir. Abdurrahman bunları duyar duymaz geri dönmüş ancak yakalanarak idam edilmiştir.¹⁵³

Bundan sonraki süreç Endülüs Emevî Devleti için adeta bir yıkılış dönemidir. Yaklaşık yirmi iki yıl sonra devlet parçalanmış ve mülûkû't-tavâif dönemi başlamıştır. Bu kısa süre içerisinde birçok halife başa geçmiş olup dolayısıyla hâcibler de sıklıkla değiştirilmiştir. Bu nedenle haklarında ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır.

Tablo 1. Endülüs Emevî Devleti'nde Görev Alan Hâcibler

Hâcib	Görevlendirildiği Dönemdeki Emîr/Halife	Nesebi	Tayin Edildiği Diğer Görevler	Vefat Yılı
Temmâm b. Al-kame	Abdurrahman b. Muâviye	Mevâlî	Komutan	196/812
Yûsuf b. Buht	Abdurrahman b. Muâviye	Mevâlî	Komutan Vezir	?
Abdülvâhid b. Muğis	Hişâm b. Abdurrahman	Mevâlî	Komutan Vezir Kâtip	198/814
Abdülmelik b. Abdülvâhid	Hişâm b. Abdurrahman	Mevâlî	Vali Komutan	?

¹⁴⁵ Abdülvâhid b. Alî et-Temîmî el-Merrâkûşî, *el-Mucib fî telhîsi ahbârî'l-mağrib* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 37; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/405.

¹⁴⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/405.

¹⁴⁷ İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbü'l-hulle'ti's-siyerâ*, 1985, 1/269; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/405; Dozy, *Spanish Islam*, 526.

¹⁴⁸ İbn İzârî el-Merrâkûşî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/293.

¹⁴⁹ Ebû Abdillâh Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelüsî İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm fî men bâyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Mekşûfâ, 1956), 83-84.

¹⁵⁰ İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, 1/609.

¹⁵¹ E. Lévi-Provençal, "Muzaffer" (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 8/773.

¹⁵² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/408-410; Paşa, *Endülüs Tarihi*, 34.

¹⁵³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/410; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1997, 1/576.

Abdülğâfir b. Ebî Abde	Hişâm b. Abdurrahman	Mevâlî	Vezir Sahibü'ş-Şurta Sâhibü'l-Hatem	?
Abdülazîz b. Ebî Abde	Hakem b. Hişâm	Mevâlî	Komutan	?
Abdülkerîm b. Abdülvâhid	Hakem b. Hişâm Abdurrahman b. Hakem	Mevâlî	Komutan Vezir Kâtip	209/825
Süfyân b. Abdirabbih	Abdurrahman b. Hakem	Berberî	Haznedar Kâtip	211/827
Îsâ b. Şüheyd	Abdurrahman b. Hakem Muhammed b. Abdurrahman	Mevâlî	Vezir Komutan Kâtip	243/858
Abdurrahman b. Rüstem	Abdurrahman b. Hakem	?	Vezir	?
Îsâ b. Hasen b. Ebî Abde	Muhammed b. Abdurrahman	Mevâlî	-	?
Abdurrahman b. Ümeyye b. Şüheyd	Münzir Abdullah b. Muhammed	Mevâlî	-	292/905
Sâid b. Muhammed b. es-Selîm	Abdullah b. Muhammed	?	Muhtesip	302/915
Bedr b. Ahmed	III. Abdurrahman	Mevâlî	Sahibü'l-Berîd Komutan	309/921
Mûsâ b. Muhammed	III. Abdurrahman	Mevâlî	Sahibü'l-Medîne Vezir	319/931
Ca'fer b. Abdurrahman	II. Hakem	Saklebî	-	?
Ca'fer b. Osman el-Mushaffî	II. Hakem II. Hişâm	Berberî	Kâtip Vali Vezir	372/982
İbn Ebû Âmir	II. Hişâm	Arap	Kâtip Vekilharç Komutan	392/1002
Abdülmelik b. Mansûr	II. Hişâm	Arap	Komutan	399/1008
Abdurrahman b. Mansûr	II. Hişâm	Arap	Komutan	400/1009

Sonuç

Çalışmamızda Endülüs Emevî Devleti'nde idarî alanda söz sahibi olan hâcibin ortaya çıkışı, kurumsallaşması ve etki alanı incelenmiştir. Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki hâcib devlet yönetiminde oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Bu

önemini kimi zaman kaybetse de devlet yönetiminde etkili bir konuma sahip olmaya devam etmiştir. Bilindiği gibi hâciblik kurumu müslümanlar arasında ilk olarak Doğu Emevî Devleti'nde ortaya çıkmıştır. O dönemdeki çıkış nedenlerini göz önünde bulundurduğumuzda dönemin gerekleri sonucu ihtiyaç haline geldiği anlaşılmaktadır. Daha sonra kurulan Abbâsî Devleti'nde de rastladığımız hâcibin devlet yönetiminde halifeden sonra söz sahibi olduğu bilinmektedir. Yürütme vezirlerinin üstünde kabul edilen hâcib, tefvîz veziri olarak adlandırılmış ve birçok konuda halifeden sonra karar mercii olarak kabul edilmiştir.

Hâcibin Endülüs Emevîleri'ndeki konumunu incelediğimizde ise Abbâsîlerdeki işleyişe benzer bir işleyişe sahip olduğu görülmektedir. Devletin kurulmasından itibaren emîr/halife tarafından atanmış olan hâcib burada da meclis başkanlığını yaparak diğer vezirlerden üstün kabul edilmiştir. Görünen o ki devlette halifeden sonra en yetkili isim hâcib olmuştur. Dolayısıyla bu durum hâciblik kurumunun önemini artırmıştır. Bu sebeple hâcib seçiminde oldukça titiz davranılmış, güvenilir ve devlete daha önce hizmet etmiş meşhur ailelerden hâcib seçilme yoluna gidilmiştir.

Tespitlerimize göre Endülüs Emevî Devleti'nde hâcibin atanmadığı dönemler de olmuştur. Geniş yetkilerle donatılmış olan hâcibin halifenin otoritesine karşı tehdit olarak algılanmış olduğu bu duruma sebep olarak söylenebilir. Öyle ki hâcibe verilen yetkilerden dolayı kimi zaman hâciblik kurumu devlet yönetiminde tehlike arz etmiştir. Nitekim II. Hişâm'ın çocuk yaşta tahta geçmesi halifenin yetkilerinin nâib olarak hâcib İbn Ebû Âmir tarafından kullanılması durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu durum İbn Ebû Âmir'in güçlenmesine yol açmış, halife unvanı hariç halife gibi davranmasına sebep olmuştur. Kendisinden sonra gelen oğulları da babaları gibi hâciblik görevine getirilmiş olup aynı yetkilerle donatılmışlardır. Hatta Oğlu Abdurrahman göreve geldiğinde babasının yetkileriyle yetinmek istememiş halifelik unvanına da talip olmuştur. Elbette ki bu isteği halkın tepkisine yol açmış ve Abdurrahman görevden alınarak öldürülmüştür. Daha sonra devlet zayıflamış ve yirmi iki yıl gibi kısa bir sürede yıkılmıştır. Dolayısıyla göreve getirilen hâcibin devletin yıkılmasına doğrudan yol açmasa da dolaylı yoldan otoritenin zayıflamasına neden olduğunu söyleyebiliriz.

Görüldüğü gibi hâciblik kurumu Endülüs'te oldukça etkili bir yere sahip olmuştur. Olabildiğince her durumunu incelemeye çalıştığımız hâciblik kurumu ile alakalı önemli gördüğümüz birkaç noktayı tespit etmek adına maddeler halinde şunları söyleyebiliriz:

1. Hâcibler, Endülüs Emevî Devleti'nde emîr/halifeden sonra en yetkili kişi olmuşlardır.
2. Hâciblik, Abbâsî Devleti'nde protokol memuru iken Endülüs Emevîleri'nde bu konumdan çıkartılmıştır. Abbâsîler'deki tefvîz vezirliği ile aynı konuma getirilmiş olup önemli bir mevki haline gelmiştir.
3. Hâcibler çoğunlukla mevâlî ailelerden tayin edilmiştir. Endülüs Emevî Devleti'nde önemli bir yer tutan bu mevâlî ailelerinin en meşhurları Benû Abde, Benû Muğîs, Benû Hidayr, Benû Şüheyd aileleridir.
4. Nadir olarak görülse de Saklebîler'den ve Berberîler'den de hâcib tayin

edilmiştir.

5. Hâciblerin yetkilerinin geniş olması sebebiyle bazı durumlarda otorite için tehlike arz etmişlerdir.

Author Contribution / Yazar Katkısı: *Research design / Çalışmanın tasarlanması:* ST (%40), AD (%60); *Literature review / Literatür taraması:* ST (%60), AD (%40); *Data collection / Veri toplama:* ST (%50), AD (%50); *Data analysis / Veri analizi:* ST (%50), AD (%50); *Writing the article / Makalenin yazımı:* ST (%60), AD (%40); *Revision the article / Makale revizyonu:* ST (%40), AD (%60).

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Akyüz, Vecdi. *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Basım, 1991.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *Spanish Islam: a history of the Moslems in Spain*. 1 Cilt. London: Chatto&Windus, 1. Basım, 1913.
- Ebû Yûsuf. *Kitabü'l-Haraç*. çev. Ali Özek. İstanbul: Özek Yayınları, 2. Basım, 1973.
- Halef, Sâlim Abdullah. *Nazmü hükmi'l Emevîyyîn ve rusûmihim fi'l-Endelüs*. 1 Cilt. Medînetü'l-Münevvere: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2003.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahman b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitabu'l-ayn muratteba ala hurufi'l-mu'cem*. ed. Abdulhamîd Hendâvî. 4 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Hasan, İbrahim Hasan. *Târîhu'l-İslâm es-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâ'î*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nehzati'l-Mısriyye, 9. Basım, 1986.
- Hatalmış, Ali. "İslâm'ın İlk Dönemlerinde İdari Hayatta Köle ve Mevalî". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013), 151-171.
- Humeydî, Muhammed b. Fütûh. *Cezvetü'l-muktebis*. 1 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Huşenî, Muhammed b. Hâris. *Kudâtü Kurtuba*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2. Basım, 1994.
- İbn Bessâm, Ebû'l-Hasen Alî b. Bessâm eş-Şenterînî. *ez-Zâhire fî mehâsini ehli'l-Cezîre*. 8 Cilt. Libya-Tunus: Dâru'l-Arabiyyetü'l-Küttâb, 1. Basım, 1979.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 11. Basım, 2015.
- İbn Hayyân, Ebû Mervân Hayyân b. Halef b. Hüseyin b. Hayyân b. Muhammed b. Hayyân el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-Muktebes min enbâ'i ehli'i-Endelüs*. thk. Mahmûd Ali Mekki. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1. Basım, 1973.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmet b. Saîd el-Endelüsî. *Cemheratu ensâbi'l-Arab*. Kahire: Şirketü Nevâbiği'l-Fiker, 1. Basım, 2009.
- İbn İzârî el-Merrâkûşî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. G.S. Colin - E. Lévi-Provençal. 4 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2009.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-arab*. ed. Ahmet Haydar Âmir. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2009.
- İbn Saîd el-Mağribî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ el-Mağribî. *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, 1955.
- İbnü'l-Kâtîyye, Ebû Bekir Muhammed b. Ömer. *Tarihu iftitâhi'l-Endelüs*. Kahire: Dâru'l-Kitabî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1989.

- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh el-Kudâî. *et-Tekmile li kitâbi's-sıla*. thk. Abdüsselâm el-Herrâs. 4 Cilt. Lübnan: Dâru'l-fikri li't-tibâa, 1. Basım, 1995.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh el-Kudâî. *Kitâbü'l-hulleti's-siyerâ*. thk. Hüseyin Münis. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, 1985.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târih*. 13 Cilt. Beyrut: y.y., 1. Basım, 1965.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Vefid Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdi. *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 2006.
- İbnü'l-Hatîb, Ebü Abdillâh Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelüsî. *A'mâlü'l-a'lâm fi men büyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm*. 1 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Mekşûfâ, 2. Basım, 1956.
- İbnü'l-Hatîb, Ebü Abdillâh Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelüsî. *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta*. 4 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- İmamüddin, S. Muhammed. *Endülüs Siyasi Tarihi*. çev. Yusuf Yazar. Ankara: Rehber Yayıncılık, 1. Basım, 1990.
- İnân, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 3. Basım, 1988.
- Kahtânî, Ali Ahmed. *ed-Devletü'l-Âmiriyye fi el-Endelüs*. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1981.
- Kennedy, Hugh. *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus*. London-New York: Routledge, 2. Basım, 2014.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed. *et-Teratibü'l-İdariyye*. çev. Ahmet Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Köprülü, M.Fuad. "Hâcib". 5/30-36. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.
- Köprülü, M.Fuad. *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. ed. Orhan F. Köprülü. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1983.
- Lévi-Provençal, E. *Histoire de l'Espagne Musulmane*. 3 Cilt. Paris: Maisonneuve & Larose, 1953.
- Lévi-Provençal, E. "Mansur". 7/302-305. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.
- Lévi-Provençal, E. "Muzaffer". 8/773-774. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Makkarî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Nefhu't-tîb min ğusni'l-endelüsi'r-ratîb*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1997.
- Mâverdü, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Ahkâm-Sultaniye*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1. Basım, 1976.
- Merrâküşî, Abdülvâhid b. Alî et-Temîmî. *el-Mucib fi telhîsi ahbâri'l-mağrib*. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 2006.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâr'ul-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, 1. Basım, 2002.
- Özcan, Abdülkadir. "Kapıcı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/345-347. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özdemir, Mehmet. "Cehverîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/237-238. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 3. Basım, 2013.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1. Basım, 2012.
- Parlak, Nizamettin. *Endülüs'ün Doğuşu*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Paşa, Ziya. *Endülüs Tarihi*. İstanbul: Mostar Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Râgib el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. ed. Safvan Adnân Dâvûdî. Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şamiye, 1992.
- Rayyıs, M. Ziyaüddin. *İslâmda Siyasi Düşünce Tarihi*. çev. İbrahim Sarmış. İstanbul: Nehir Yayınları, 1. Basım, 1995.

- Samerrâî, Halil İbrahim vd. *Târihu'l-Arab ve hadâratühüm fi'l-Endelüs*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Müdâru'l-İslâmî, 1. Basım, 2004.
- Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin. *İslâm Medeniyet Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 14. Basım, 2019.
- Sourdel, D. "Hadjib". 3/45-46. Leiden-London: The Encyclopaedia of Islam, 1986.
- Şeyban, Lütfi. "Endülüs Emevî Hanedanına Karşı Bir İktidar Denemesi: Endülüs Emevîleri Hâciblerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir(366/976-392/1002)". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 11/3-4 (1998), 250-272.
- Vehrânî, Kudûr. *el-hicâbetü bi'l-endelüsi fi'l-ahdi'l-Emevîyye*. Cezayir: Câmiat'ü Vehrân, 2007.
- Yıldız, Hakkı Dursun (ed.). *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1. Basım, 1988.